

ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОСВІДОМОСТІ РУСИНІВ ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ

У статті досліджуються витоки формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття за період правління в краї Чехословацької держави. Характеризуються чинники, які суттєво впливали на чеську державну політику відмови у підтримці українського національно-культурного руху, політики гальмування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття.

Ключові слова: русини, етнокультурна самосвідомість, етнонаціональний розвиток, національно-культурний рух.

Natalia Marchuk. Forming of ethno-cultural consciousness of Rusyns of Transcarpathia in the period of Czechoslovakia occupation. In the article the sources of forming of ethno-cultural consciousness of Rusyns of Transcarpathia are probed for period of rule of the Czechoslovakia state. Factors, which substantially influenced on the Czech public policy of refuse of support of Ukrainian national cultural movement, policy of braking of ethno-cultural consciousness of Rusyns of Transcarpathia, are characterized.

Key words: Rusyns, ethn-cultural consciousness, ethno-national development, national cultural movement.

На Закарпатті процес формування етнокультурної самосвідомості корінних жителів краю значно відставав від таких процесів у Наддніпрянській Україні, Галичині та Буковині. Серед причин такого стану речей слід визнати несприятливу політику держав, до складу яких у різні часи входило Закарпаття, яка мала на меті «полегшити асиміляцію автохтонного русинського населення Закарпаття шляхом його відокремлення від основного етнічного масиву, котрий мешкав на схід від Карпат, де на зміну спільному етнонімі «русини» поступово утверджувався інший — «українці». Мадярські, чеські, словацькі правлячі кола намагалися інтегрувати русинську інтелігенцію в етнокультурний і політичний простір їхніх держав і зробити її провідником своєї асиміляційної політики [1, с.159].

Внаслідок історичних обставин склалася особлива етно-політична ситуація. Автохтонне населення — русини — генетично належать до українського етносу, хоча внаслідок майже тисячолітнього розвитку у відриві від України етнічна ідентифікація тут виявилася розмитою і підвладною стороннім впливам [2, с. 8]. У ХХ ст. специфіку політичного розвитку краю певною мірою відбивали різні офіційні назви території краю: Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область. Першоосновою, на нашу думку, розуміння специфіки суспільно-політичної еволюції закарпатського суспільства є той факт, що лише впродовж ХХ ст. воно входило до складу щонайменше семи різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорщина, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР, Україна [3]). Здавалося б на перший погляд, що для постання Української державності на Закарпатті не було жодних історичних та політичних передумов, адже Закарпаття впродовж століть входило до складу чужих держав. Однак належність закарпатців до української нації засвідчують численні факти виявлення визнання державною мовою — українську. 1937 р. у «Маніфесті до українського народу Підкарпаття» з вимогою навчати дітей українською мовою виступили понад двадцять політичних партій і товариств, чимало газет і журналів. Таке ж прагнення переважало і серед учасників плебісциту, проведеного того самого року за рішенням Міністерства освіти Чехословаччини. А перший сейм Карпатської України своїм законом 15 березня 1939 р. проголосив: «Державна мова Карпатської України є українська мова» [4]. Двадцятирічне перебування в складі Чехословацької Республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття. Завдяки активній діяльності українських партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість, фактично, було пройдено своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності до ідеї політичної єдності з усім українським народом.

Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн. Цей факт, безперечно, сприяв

у проведенні А. Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на покровительство Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української діаспори, здобула можливість певною мірою проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які перебували під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії.

Державна політика Чехословаччини у ставленні до української проблеми на Закарпатті була суперечливою, зазнавала значних впливів різних суб'єктивних та об'єктивних чинників, політичних сил, політичних ситуацій у регіоні. Серед багатьох складових зазначеної проблеми відокремимо проблему ставлення до політичного самоуправління краю, тобто надання йому крайової автономії. Окремо розглянемо політику в галузі освіти і культури, ставленні до політичного руху, діяльності власне партійно-політичних, громадських та ідеологічних середовищ.

Посеред багатьох аспектів державної політики Чехословаччини найперш необхідно розглянути засадничі чинники, які виступали орієнтирами у ставленні до Закарпаття та української політико-культурної проблеми. Насамперед акцентуємо, що Чехословаччина була національною державою чеського етносу. Т.Масарик ще до утворення Чехословацької республіки стверджував, що національна держава — це найкраща організація вираження національного інтересу, що забезпечує відтворення та розвиток етнічної суспільності, її фізичне, політичне і культурне існування. Він вбачав, що Чехословаччина буде національною державою єдиного чеського народу з двома гілками: чеською і словацькою [5, с. 74]. Чехословацька держава була практичним втіленням чеського національного інтересу та духово-інтелектуальних пошуків його проводу. Загалом, мусимо відзначити високу ідейно-теоретичну готовність чеського національного проводу до здійснення державотворення. До створення теоретичного підґрунтя чеського національно-державного відродження великий внесок зробив той же Т.Масарик, який методологію національного відрод-

ження втілював у життя і практично, як перший президент Чехословаччини [6, с. 128 — 138].

У 1918 році Чехословацька Республіка виникла на теренах етнічної Чехії, Словаччини на південнокарпатських теренах України і включала ще й землі з переважаючим німецьким та польським населенням. Це була ліберально-демократична держава, однак головним принципом чеської політики був етноцентризм, який поєднувався із адміністративно-територіальним централізмом, а державотворчою нацією була перш за все чеська. Серед держав- правонаступниць Австро-Угорщини, Чехословаччина була найпрозорою в ставленні до національних меншин, гарантуючи їм право на освіту, об'єднання, свободу слова та віросповідання [5, с. 111]. Програма Т.Масарика передбачала загальнодемократичну концепцію політики щодо меншин — забезпечення їх представників рівними з національною більшістю країни політичними і громадянськими правами, свободу мовного й освітнього життя. Саме цю концепцію було закріплено в Конституції ЧСР 1920 р. Т.Масарик загалом був досить добре обізнаний в українському питанні завдяки спільній політичній діяльності з представниками Галичини у Віденському парламенті 1907—1911 рр., дружнім стосункам з І.Франком та іншими визначними українськими діячами. Проте вбачав слабкість українського руху, порівняно з іншими слов'янськими народами, і не міг уявити собі Україну як державу цілком самостійну.

Однак у подальшому ставлення владних кіл, офіційних державних посадовців, політико-партійних угруповань, політичних лідерів, загалом чеської громадськості до закарпато-українських проблем не було однозначним. Численні факти засвідчують упереджене ставлення офіційної Праги до українського громадсько-культурного та ширшого суспільно-політичного рухів у краю. Найбільш повно це висвітлено в історичних розвідках П.Ференца, П.Стерча, Ю.Химинця, В.Маркуся, О.Мишанича, Р.Магочія, В.Гренжі-Донського, М.Мушинки, В.Шандората, низки інших дослідників. І таке ставлення виправдовувалося прагненням панівного етносу до збереження своїх позицій, адже ще С.Бандера у праці «Українська національна революція, а не тільки проти-режимний резистанс» писав, що «... головними рушіями всіх міжнародних взаємин є в першу чергу змагання кожного

народу за свої власні інтереси, за здобуття і забезпечення життєвого простору..., політичної, економічної і мілітарної безпеки та могутності. В імперіалістичних народів головну рушійну роль відіграє змагання за панування над іншими народами» [7, с. 150]. То ж цілком зрозуміло, що домінуючим у визначенні пріоритетів Чехословащини було гальмування надання політичного самоуправління, блокування українського національного самовизначення, політичної та культурної діяльності.

Формування політики Чехословацької Республіки щодо русинів збіглося з етапом загального державотворення, а позаяк вона була утворена як поліетнічна держава, то вироблення концепції етнополітики вимагало ще додаткових зусиль. На початковому етапі основними засадами політики Чехословацької Республіки стали централізм та штучне стримування етносоціального та етнонаціонального розвитку краю. Насамперед це стосувалося тиску на національну свідомість та підтримки етнічного регіоналізму

Користуючись високим рівнем дезінтегрованості етносу на Закарпатті, уряд Чехословащини, незважаючи на задекларовані раніше наміри, створював ілюзію про можливість уповільнення української національної свідомості, спрямування її в потрібне і кероване річище, аж до повної чехізації Закарпаття. Тому була уведена заборона національної самоідентифікації для закарпатців етнонімом «українець» та заборона вживати термін «український» для означення мови і краю [8, с. 140]. Державні органи відмовляли в легалізації громадських організацій, мотивуючи тим, що в них вживане «самоозначення «українець» суперечить нормативним актам... є незаконною назвою» [9]. Л.Бачинський запропонував на Першому з'їзді української молоді переіменувати назву краю «Підкарпатська Русь» на «Закарпатська Україна». Така ініціатива не знайшла підтримки, а Л.Бачинського було вислано поза межі Закарпаття [10, с. 71-72]. Редагований В.Гренджою-Донським часопис «Українська земля» не міг вийти вчасно тільки через його назву [11, с. 487]. Тоді за назвою на «Наша земля» став можливим вихід цього видання в 1927 році, однак цензура здійснювала чіткий контроль, не допускала жодних проявів українськості, вилучала цілі статті з видання. Через утиски чехословацького уряду часо-

пис зміг виходити тільки протягом 2 років. Уряд Чехословаччини діяв всупереч висновку Празької Академії Наук [12, с. 32-33], яка довела, що русини південного схилу Карпат є частиною українського народу і мова їхня — українська.

На початковому етапі в шкільництві було запроваджено використання українського етимологічного правопису, однак у 30-х роках Шкільний Реферат почав відходити від мовних, правописних принципів початкового періоду, дозволяв вживати неапробовані підручники, навчати дітей на російському правописі, і то давньому або переробленому без наукових вимог [13], аж до спроби заміни українського етимологічного правопису на російський, але провал мовного плебісциту зірвав ці плани.

Загальновідомо, що просвітництво відіграє важливу роль у формуванні етнокультурної самосвідомості народу. Важливу роль у цьому плані відіграє заснування нових освітніх закладів. До прикладу, Берегівська українська гімназія, що створилася на ентузіазмі його першого директора-емігранта із Галичини, випускника Віденського і Львівського університетів А.Алишкевича та професора історії, українського письменника В.Пачовського. Також була організована гімназія ордену отців Василіян в Ужгороді (1922—1939 рр.), що досягла значного розквіту як українська гімназія. Інші культурно-просвітні діячі, освітяни-емігранти А.Дідик, О.Вахнянин, Л.Бачинський, В.Бірчак, О.Приходько, В.Пачовський, К.Заклинський, М.Демчук, В.Палятинський, І.Кульчицький, М. Підгірянка теж докладали багато зусиль до організації середніх шкіл. Вони були організаторами освітньо-виховного процесу, який будив національну свідомість та громадську активність молодого покоління закарпатських українців.

У перші ж роки існування чехословацької держави в краї А.Дідик, М.Демчук та Л.Бачинський заснували та розбудували український «Пласт». Через пластові вишколи пройшли тисячі закарпатців, для яких він став школою національного і громадського становлення.

Однак зазнавали переслідувань відомі і впливові національно свідомі діячі. Серед них відомий своїми національними устремліннями Василь Пачовський — співзасновник і активіст «Просвіти», професор історії Берегівської та

Ужгородської гімназій, автор історії краю «Срібна Земля», засновник разом з В. Бірчаком часопису «Народ» [14, с. 10-14]. Л.Бачинський за свою активну патріотичну діяльність змушений був покинути край на вимогу чехословацьких властей. Зазнали переслідувань українська дитяча письменниця і народна вчителька Марійка Підгірянка, письменник С.Черкасенко, які теж змушені були покинути Закарпаття. Велику роль у наданні краєві українського обличчя відіграли письменник Спиридон Черкасенко, літературний критик, автор книги «Літературні устремління Підкарпатської Русі» В.Бірчак, письменники Улас Самчук і Олег Ольжич (Кандиба), Олександр Олесь та інші.

Хоча Чехословаччина і прийняла велику кількість українських культурних і просвітніх діячів, дозволила їм організувати національно-культурне життя, однак вона пильно стежила за всіма проявами їх політичної активності, а участь у політичній боротьбі з українських національних позицій на Закарпатті їм заборонялася. Все ж вони активно впливали на місцевих українських політичних лідерів шляхом індивідуальних бесід, наданням консультацій, шляхом співпраці у галузях освіти, науки і просвітянської діяльності. Позитивну роль відігравали й товариські стосунки, дружба на особистому рівні між емігрантами і національно свідомими та суспільно активними представниками закарпатських українців, і це істотно прискорило становлення української етнонаціональної орієнтації Закарпаття.

У 1923 році до влади у краю прийшла адміністрація Бескида-Розсипала, політика влади була цілком спрямована на антиукраїнську позицію. Урядова політика гальмування українського національного самоствердження була підтримувана і дипломатичними відомствами Будапешту і Варшави. З метою внесення деструктивного духовного впливу на українців Закарпаття уряд Чехословаччини відроджував русофільство. Громадсько-культурні і політичні структури русофілів утворювалися за фінансової підтримки уряду. У Державному архіві Закарпатської області зберігається більше тисячі сторінок документів з подяками за матеріальну підтримку і прохання подальшої допомоги. Як свідчать матеріали Справи №11 «Переписка с Президентом Чехословацкой Республики, Губернатором Подкарпатской Руси,

Цивильной управой по вопросу об отпуске средств для работы общества имени А.В.Духновича» [15], чеські владні кола ретельно патрунували, щедро допомагали фінансово цьому рухові, що був спрямований саме на гальмування формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття, тому і був найбільш сприятливим для празького уряду.

Чехословаччина дещо модернізувала арсенал політичних заходів Австрійської імперії і Угорщини, спрямованих на етнічну локалізацію, етнічну асиміляцію, витворення і підтримку псевдоетнополітичних явищ, загального стримування націотворчого процесу, застосовуючи їх щодо українців Закарпаття.

Усвідомлюючи, що природний напрям розвитку Закарпаття таїть у собі великі потенційні сили, офіційна Прага усвідомлювала основну загрозу режимові національного панування. Як уже мовилося, це і заборона рішенням конституційного суду закарпатцям вживати термін «український» для означення національності, мови і краю, і відмова у фінансуванні українських культурно-освітніх закладів, зокрема Руського театру в Ужгороді, і постійні утиски, штрафи, відмови на відстрочення сплати податків та боргів за друк української літератури тощо. Урядом краю вживались і жандармсько-репресивні заходи щодо політичного переслідування національно свідомих громадсько-політичних діячів та інтелігенції [16].

Небезпека утвердження національної свідомості русинів Закарпаття суттєво впливала на чеську державну політику відмови підтримувати український національно-культурний рух. Тому була неприпустимою активізація українських самостійницьких устремлінь, а утвердження української за змістом автономії на Закарпатті могло погіршити відносини з державами Антанти, насамперед з Францією [17, с. 64]. Також це загострювало б напругу в міждержавних взаєминах у Центральній Європі. Адже в сусідній Польщі і Румунії під дією цього фактора активізувалися б подібні рухи. Угорщина також вбачала в українстві Закарпаття найбільш послідовного ворога, що протистояв її зазіханням. І тому перспектива розвитку національно-визвольного руху, національної ідентифікації русинів Закарпаття лякали чеські урядові кола.

Важливого значення в плані культурної самоідентифікації русинів Закарпаття періоду правління Чехословаччини набуло товариство «Просвіта». Представники влади почали гальмувати український національно-культурний, просвітницький рух. Про це А.Волошин у своєму рефераті, виголошеному на всепросвітянському з'їзді в Ужгороді 1937 р., сказав: «Тота урядова, можна сказати політична неприхильність до читалень «Просвіти» ще збільшилась від року 1924, коли губернатором Підкарпатської Русі став Антін Бескид... Зачалася дальша боротьба проти «Просвіти», головним гаслом якої було обвинувачення нашого напрямку з одного боку в іреденті («Подкарпатські Гла-си»), а з другого боку як стремління до чехізації (мадяронські псевдорусофіли)» [18, с. 144].

На Закарпатті за умов ліберально-демократичного режиму Чехословаччини, що було сприятливим фактором для розвитку українства, хоч важким шляхом спротиву, все ж таки утверджувалася українська національна орієнтація, тобто природний етнополітичний напрям, результатом якого було утворення Карпато-Української держави.

Таким чином, формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття за період правління в краї Чехословацької держави проходило в атмосфері здебільшого спрямованій на гальмування українського національно-культурного та національно-політичного рухів. З кінця 20-х років на Закарпатті посилювалася самостійницька, українська орієнтація, що розцінювалось як загроза територіальній цілісності Чехословацької Республіки. Незважаючи на те, що практично до останніх днів існування Чехословацької Республіки автономія Закарпаття була тільки теоретичною, а політика чехословацького уряду в краї мала непослідовний характер, все ж не можна заперечити загалом позитивних тенденцій соціально-економічного й культурно-політичного розвитку Закарпаття. Загалом, враховуючи періодами толерантне ставлення до української перспективи національно-культурного розвитку краю окремих політичних діячів та урядовців, можемо стверджувати, що ліберально-демократичний режим Чехословаччини об'єктивно сприяв українському національно-культурному та національно-політичному розвитку Закарпаття. І саме в період існування Закарпаття у складі Чехословаччини закарпатські русини-україн-

ці пройшли переломний етап у своєму соціально-економічному, національно-культурному й етнополітичному розвитку і в подальшому зуміли створити свою власну державу — Карпатську Україну.

1. Панчук Май. До питання політичного русинства / М.І.Панчук // — Віче. — 2010. — №9.

2. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст/Л.П.Нагорна. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008.

3. Токар М. Особливості політизації українців Закарпаття в умовах трансформації політичних систем у ХХ ст. / М.Токар // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2007. — Вип. 10.

4. Волошин А. До всіх громадян Карпатської України / А. Волошин// [Електронний ресурс]: — Режим доступу: /litopys.org.ua/volosh/volosh42.htm.

5. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика /М.М.Нагорняк. — К.: Логос, 2009. — 368 с.

6. Чапек К. «Бесіди з Т.Г.Масариком» / Карел Чапек. — К.: Каменяр, 2001. — 244 с.

7. Бандера С. Українська національна революція, а не тільки прогирежимний резистанс // Бандера С. Перспективи української революції: Реприєнтне видання. — Дрогобич: Відродження, 1998.

8. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. — Ужгород: Гражда, 1994.

9. Державний архів Закарпатської області. — Ф. 72. — Оп. 2. — Спр. 92. — Арк. 1-3. Рішення Найвищого адміністративного суду по справі про оскарження товариством «Просвіта» відмовлення Міністерством внутрішніх справ у затвердженні зміненого статуту «Просвіти».

10. Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Нотатки з історії Закарпаття. — Ужгород: Карпати, 1991. — 144 с.

11. Ференц Н.С. В. Гренджа-Донський як поет і громадський діяч/Н.С.Ференц// Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матер. міжнар. наук. конференції. — Ужгород, 1993.

12. За рідне слово. Полеміка з русофілами. Частина перша. Передрук за виданням 1937 року. —Ужгород: Ужгородське товариство «Просвіта», 1990. — 103 с.

13. Великими кроками взад // Свобода. — 1935. — 1 серпня.

14. Зілгалов В. Василь Пачовський і Карпатська Україна // Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. — Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 1993.

15. Державний архів Закарпатської області. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 11. Переписка с Президентом Чехословацкой Республики,

Губернатором Подкарпатской Руси, Цивильной Управой по вопросу об отпуске средств для работы общества имени А.В.Духновича.

16. Державний архів Закарпатської області. — Ф. 72. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 127. Запит депутатів парламенту в справі обвинувачення газетою «Подкарпатских гласи» газети «Глас виходу» нелояльності за статтю про відкриття народного дому.

17. Довганюк С. Коротка історія відносин між Україною і Францією // Визвольний шлях. — 2002. — №7.

18. Волошин А. Заснування й розвиток товариства — «Просвіта». З реферату виголошеного на Всеукраїнському З'їзді в Ужгороді дня 17.Х.1937 // Августин Волошин. Вибрані твори. — Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2002.